

ЩОДО НЕОБХІДНОСТІ СТВОРЕННЯ ПРОМИСЛОВО-ФІНАНСОВИХ ГРУП (ЕКОНОМІКО-ПРАВОВІ АСПЕКТИ)

Б.В. Деревянко,

ад'юнкт ДІВС МВС України, аспірант кафедри господарського права ДонНУ

У сучасній світовій господарській системі в умовах жорсткої конкуренції самостійні підприємства, як правило, не витримують суперництва зі значними корпораціями або фінансово-промисловими групами (ФПГ), де поєднуються промисловий, торговий, науковий та банківський капітал. Тому одним із простіших шляхів конкурентної боротьби з такими структурами є створення самим аналогічних структур.

Україна має мінімально необхідну правову базу, яка регулює процеси створення (реєстрації), діяльності, реорганізації та ліквідації промислово-фінансових груп (ПФГ) – Закон України № 437/95-ВР від 21 листопада 1995 року «Про промислово-фінансові групи в Україні» (далі у тексті Закон про ПФГ) та Положення про створення (реєстрацію), реорганізацію та ліквідацію промислово-фінансових груп, затверджене постановою Кабінету Міністрів України № 781 від 20 липня 1996 р. (далі у тексті Положення про ПФГ). Однак процеси створення таких груп в Україні проходять доволі повільно. Так, за час існування законодавства про ПФГ було створено лише кілька транснаціональних (за участю зарубіжних партнерів – учасників групи, як правило з Російської Федерації) та одну національну ПФГ.

Для підвищення зацікавленості у створенні ПФГ з боку вітчизняних господарюючих суб'єктів необхідно визначити переваги таких груп та втілити їх у законодавство.

Більшість економістів та юристів, що з різних боків досліджували питання промислово-фінансової інтеграції, відстоювали необхідність їх створення, доводячи беззаперечні переваги ПФГ у порівнянні з самостійними промисловими підприємствами чи фінансовими установами. Проте деякі з них виступали категорично проти ПФГ, які можуть монополізувати ринки певної продукції, витісняючи інших конкурентів [Див., наприклад, 1].

Отже, російські економісти обґрунтовують безперечну необхідність створення ФПГ. При цьому слід погодитися з думкою В.Д. Рудашевського про спрямованість ФПГ на залучення фінансових ресурсів та їх вкладення й концентрації за перспективними напрямками розвитку власного сектору на внутрішньому та зовнішньому ринках [2, с. 66].

Група російських економістів на чолі з академіком Л.І. Абалкіним має рацію щодо раціонального використання значних банківських ресурсів лише в промисловості, адже провідні економічні вчення про природу багатства, починаючи з класичної школи та її представника А. Сміта визначали єдиним джерелом виникнення вартості матеріальне виробництво [3, с. 239-240]. З А.В. Суворовим слід погодитися відносно головних напрямів діяльності ФПГ – залучення інвестицій на взаємовигідних умовах та диверсифікація (розподілення) фінансового ризику [4, с. 13]. Аналогічну думку відносно нагальної необхідності міжгалузевого та міжрегіонального переливу капіталу між підприємствами групи висловив Ю.А. Петров [5, с. 51].

Зараз у світовій господарській системі точиться жорстка конкурентна боротьба між великими корпоративними структурами. При цьому, у більш вигідному стані опиняються групи, які активно фінансують науку, спрямовують значні кошти на науково-дослідні та дослідно-конструкторські роботи (НДДКР). Цю тезу відстоюють С.Е. Жилінський та А.М. Ковальова [6, с. 431; 7, с. 364], з якими неможливо не погодитися, адже у вік постіндустріального суспільства технології набули значно більшої ваги ніж виробництво, про що свідчать зокрема приклади японської економіки [8].

Дещо докладніше треба розглянути аргументи українських економістів – вчених та практиків.

Так, В. Дикань стверджує, що вихід України на рівень розвинених держав можливий лише за рахунок науково-технічних «проривів», впровадження вискоєфективних ресурсозберігаючих технологій, освоєння випуску конкурентоспроможної продукції; а реалізувати все це можливо лише за умови об'єднання фінансового і промислового капіталів, тобто за допомогою створення ПФГ [9, с. 34]. Історичний досвід свідчить, що визначна роль в економіці розвинених країн належить великим ФПГ. Можна стверджувати, що це характерно для будь-якої країни, оскільки у країнах «третього» світу, що розвиваються, визначна роль в економіці також належить великим транснаціональним компаніям та виникаючим національним ФПГ. Десятиріччя співробітництва та конкурентного змагання виробили ефективний механізм їх співіснування та взаємного доповнення з тисячами дрібних і середніх підприємницьких організацій. Проте ефективно функціонує той, хто володіє конкурентною особливістю [9, с. 38]. В. Дикань робить застереження, що хоча майбутнє України нерозривно пов'язане з ПФГ, штучне прискорення їх створення може привести до самообману та дискредитації самої ідеї. Проте і затягування цього процесу може тягнути за собою потенційні моральні та матеріальні втрати [9, с. 38]. Коментуючи дану тезу крізь призму років, слід зазначити, що зараз процес створення та діяльності ПФГ в Україні пішов дещо іншим шляхом, – шляхом існування «фактичних», тобто не зареєстрованих у встановленому законодавством порядку ПФГ; потенційні моральні втрати при цьому носять суб'єктивний характер, а потенційних матеріальних зазнає держава та її промисловість і соціальна сфера у вигляді потенційних програм, що не реалізуються, потенційних додаткових товарів, що не виробляються, потенційних додаткових сум податків, що не стягуються та не потрапляють до Державного та місцевих бюджетів.

Інший вітчизняний практик, Сидоров С.Г. важливою перевагою ПФГ вважає те, що підприємства одного технологічного ланцюгу, які входять до складу групи, можуть використовувати механізм трансфертних цін: вони розраховуються між собою за продукцію, що поставляється, не за ринковими цінами, а за більш низькими трансфертними цінами. Зручний також і частковий або повний переніс платежів ПДВ з проміжних стадій реалізації продукції однієї юридичної особи – постачальника іншій юридичній особі – споживачеві на кінцевий у

технологічному ланцюгу етап реалізації готової продукції. Тісна співпраця підприємств і банків у ПФГ забезпечує економію дефіцитних обігових коштів та за рахунок цього збільшує ефективність виробництва [10, с. 76]. Його теза про економію обігових коштів внаслідок тісної співпраці підприємств і банків є підтвердженням думок російських економістів.

Циганов С.А., розглядаючи проблему інвестування української економіки як одну з найважливіших на сучасному етапі розвитку, на перше місце у ПФГ ставить комерційні банки. При цьому він зазначає, що створення ФПГ та холдингів є одним з ефективних шляхів розв'язання проблеми інвестицій [11, с. 44]. Слід погодитися з ним, що одним із шляхів прискорення інвестиційних процесів є створення ПФГ, однак сам процес їх створення знаходиться у значній залежності від вирішення цих та інших фінансово-економічних і господарсько-правових проблем.

Проте, є й думки, спрямовані проти ПФГ. Зокрема вітчизняний економіст В. Шевчук вважає, що створення ФПГ сприятиме гальмуванню структурних перетворень, активізації інфляційних процесів, розповсюдженню ідеології протекціонізму, з ними посиляться вплив корпоративних структур як форми узгодження інтересів приватного бізнесу, менеджерів державного сектору економіки та політичної еліти. На підкріплення такої думки він наводить відомі позитивні приклади розвитку Японії, Китаю, Південної Кореї, країн-лідерів реформ у Східній Європі (Чехії, Польщі, Словенії), і навіть, Аргентини, стверджуючи, що вони досягли успіхів без промислово-фінансової інтеграції (щоправда, він погоджується з позитивним досвідом функціонування ФПГ у Російській Федерації); а також негативний досвід більшості країн Південної Америки, де були тісні зв'язки між банками та промисловістю [1].

Відносно можливості посилення впливу корпоративних структур як форми узгодження інтересів приватного бізнесу, менеджерів державного сектору економіки та політичної еліти, застереження мають сенс у разі недостатнього розвитку антимонопольного законодавства. При цьому також необхідно зробити обмовку, що у певних випадках реорганізація великих монополістичних утворень може бути шкідливою. Адже серед великих форм також точиться жорстка конкурентна боротьба. Так російський економіст А. Городецький свідчить, що у відношенні натуральних (природних) монополій повинен братися до уваги весь набір геостратегічних, відтворювальних, організаційно-управлінських та інших факторів, а вузькоекономічний підхід є безперспективним та шкідливим; крім цього, розчленовування таких гігантів як Російське акціонерне товариство (РАТ) «Газпром», РАТ «ЕЭС России», не тільки не поживавить конкуренцію, але й створить умови для утворення багатопарових наростів посередництва, розростання криміналізації бізнесу, як це було у вугільній галузі після розукрупнення організаційно-управлінських форм та виділення великої кількості самостійних шахт у якості юридичних осіб [12, с. 34]. Його думку підтримує російський юрист Є. Торкановський, який стверджує, що необхідно створювати ФПГ, користь від діяльності яких перевищить шкоду від монополізації. У якості прикладу господарського суб'єкту, до якого застосовується цей підхід, він також наводить «Газпром» [13, с. 36]. Інший російський економіст підсумовує, що сучасна конкуренція – це перш за все боротьба корпорацій за технічне лідерство та за пріоритет у відкритті нових і перетворенні старих ринків: це намагання по можливості більш точно вгадати напрямки змін у споживчих перевагах і максимально повно відтворити їх у відповідних продуктах. Тому конкуренція між такими системами є особливого роду – «інноваційною», головною задачею якої є не витіснення суперника з позицій, що він уже зайняв, а намагання випередити його у чомусь новому, більш перспективному [14, с. 86].

Законом України № 1682 від 20 квітня 2000 року «Про природні монополії» нарешті було визначено можливість існування в окремих галузях та сферах господарської діяльності природних монополій як станів товарних ринків, при яких задоволення попиту на цих ринках є більш ефективним за умови відсутності конкуренції внаслідок технологічних особливостей виробництва (у зв'язку з істотним зменшенням витрат виробництва на одиницю товару в міру збільшення обсягів виробництва), а авторами проекту Господарського кодексу України цілком слушно передбачено статтю 61 «Обґрунтовано існуючі монополії», у якій зокрема зазначається: «Існування монополічного утворення визнається обґрунтованим, якщо воно задовольняє суспільні потреби ефективніше та з меншими витратами, ніж цього можна було б досягти за допомогою конкурентних ринків при умові, що монополістичне утворення не вдається до зловживань проти суспільної вигоди», а також надається перелік суспільних вигод, які виправдовують існування окремих монополічних утворень [15, с. 40].

У цілому ж позиція проти створення ПФГ не витримує критики.

І. Бик, Н. Чумаченко, Л. Саломатіна, вважають, що одною з проблем, які заважають інтеграції промислового, комерційного і фінансового капіталу, є саме відсутність однозначного ставлення до ФПГ як до позитивного явища в економіці країни. Вони вважають, що ситуація, яка склалася в економіці України, не пов'язана із створенням ФПГ; більш того, повільне вирішення проблем створення ФПГ має негативні економічні наслідки [16, с. 16].

М. Коваль, підтримуючи ідею створення ПФГ, висловлює сумнів відносно доцільності прийняття окремого закону про ПФГ. Мотивація такого сумніву полягає в тому, що добровільне об'єднання легальних підприємств не потребує спеціального закону; в законодавствах більшості країн такий закон відсутній, а замість нього існують суворі антитрастівські закони, що обмежують монополію на ринку основної продукції [17, с. 40].

У відповідь на такі думки слід нагадати, що Закон про ПФГ є єдиним правовим актом, яким майже повністю регулюються усі процеси, пов'язані зі створенням та діяльністю ПФГ; інші ж нормативно-правові акти не повно регулюють їх [Див.: 18, с. 8]. До того ж, в умовах, коли відсутній Господарський кодекс, певні відносини між суб'єктами ПФГ регулюються лише цим законом, адже Цивільний кодекс регулює відносини між рівними сторонами, а поняття підлеглих або залежності (нерівності сторін), що є предметом господарського права, обличає за межами свого регулювання. При цьому, єдиний правовий акт є зручним у використанні й виконанні. А зміни до Закону про ПФГ та до деяких інших законодавчих актів України необхідні для зняття

суперечностей і протиріч між ними, й приведення у відповідність до нових умов господарювання, що були останнім часом закладені у норми багатьох законів і кодексів України.

Прогресивність великих корпорацій Є. Торкановський бачить у створенні нового типу відносин, що втілюють у собі відмову від конкуренції у збуті, розділенні з партнерами стратегічної інформації та комерційних тайн, трансферти ноу-хау, надання фінансової та технічної допомоги. При цьому підвищується експортний потенціал, стає легше здійснювати прогресивні структурні зміни. Але також важливого значення він надає грамотному управлінню проектами у масштабах великих утворень. Так, за оцінками західних експертів, вмиле управління проектом допомагає економити 15-30% часу і 20% фінансових коштів [13, с. 52].

Уткін Е.А. та Ескіндаров М.А. нагадують, що у ФПГ відбувається об'єднання окремих форм капіталу у фінансово-промисловий капітал, якому притаманний специфічний характер руху та особлива форма кругообігу. Його застосування дозволяє значно підвищити віддачу та отримати прирощений дохід в результаті їх поєднаного функціонування. Ефект від об'єднаного використання капіталів (банківського та промислового) значно вищий від суми результатів їх окремого функціонування. І це – лише один аспект виникнення й функціонування фінансово-промислового капіталу, появи нових організаційно-господарчих структур, що забезпечують поєднання інтересів та прагнення до максимізації прибутку всіх учасників групи [19, с. 9-11]. Отже, промислово-фінансова інтеграція має значну кількість переваг у порівнянні з окремим використанням фінансового й виробничого капіталів, і саме завдяки цьому ФПГ мають місце у господарчих системах багатьох розвинених країн світу.

На користь необхідності створення ПФГ переконливо свідчать об'єктивні мікроекономічні показники господарської діяльності ФПГ Російської Федерації.

Отже, Російська Федерація, відповідний Закон «Про фінансово-промислові групи» у якій був прийнятий майже одночасно з українським (26 грудня 1995 року), вже має певний позитивний досвід у цьому питанні. Так, в 1996 році обсяги виробництва російських ФПГ перевищили 100 трлн. руб. (10% валового внутрішнього продукту (ВВП)) [19, с. 68]; а на частку 35 ФПГ, які реально діяли в РФ у середині 2000 року, теж припадало 10% ВВП [20, с. 137]. Згідно з іншими даними, у Росії до 1994 року було зареєстровано 7 ФПГ, у 1995 році – 16, на кінець 1996 року – 46. На їх частку припадало близько 10 % ВВП. На початок 1999 року в Росії кількість офіційно зареєстрованих ФПГ збільшилася до 84, до складу яких увійшло понад 500 підприємств, у тому числі 100 фінансово-кредитних установ [21].

Як бачимо, числові характеристики з різних джерел мають певні відмінності між собою, але все одно характеризують промислово-фінансову інтеграцію як достатньо поширене у Російській економіці явище. Безперечно, в інших країнах ця інтеграція може мати різні форми та прояви, певні риси, характерні для господарської системи цих країн, але вона, все одно, існує і позитивно впливає на макроекономічні показники, такі як ВВП та національний дохід (НД). Наведені статистичні дані Російської Федерації свідчать про активний розвиток створення ФПГ, від якого виграють як їх учасники, так і економіка країни взагалі. Українські ж товаровиробники вже зараз відчувають конкурентний тиск з боку цих груп на багатьох ринках. За таких умов на перший план виходить необхідність активізації створення в Україні ПФГ, які б реалізовували державні програми розвитку пріоритетних галузей виробництва і структурної перебудови економіки України, включаючи програми згідно з міждержавними договорами.

На підтримку створення ФПГ висловлюються провідні вчені-юристи В.В. Лаптев [22, с. 27], В.К. Мамутов [23] та інші. В.К. Мамутов вважає за необхідне створення великих регіональних господарських структур типу ПФГ, холдингів, корпорацій тощо (за рахунок ліквідації неефективного регіонального апарату Фонду держмайна, Антимонопольного комітету, які наглядають за господарською діяльністю, але не несуть відповідальності за її результати), здатних забезпечити раціональнішу систему господарських зв'язків, потіснивши посередників, що існують під виглядом малих підприємств і значною мірою слугують інструментом «тінізації» і криміналізації економіки [23, с. 27-30].

Підсумовуючи аргументи економістів та юристів щодо необхідності й доцільності створення та діяльності ПФГ і ФПГ в Україні, Російській Федерації, інших країнах світу, слід визначити, що:

- у ФПГ залучення фінансових ресурсів сполучається з процесом їх вкладення та концентрації за напрямками, що забезпечують закріплення і розширення власного сектору на внутрішньому ринку, а також активне проникнення, експансію на світовий ринок;
- об'єднання банків та промисловості, створення підприємствами власних банків полегшує для учасників ПФГ умови кредитування, взаємозаліки, сприяє пом'якшенню небезпеки неплатежів; спрощується процедура прийняття рішень;
- за допомогою ФПГ уможливується пошук та залучення капіталу під великі проекти;
- ФПГ дозволяє диверсифікувати (розподіляти) фінансові ризики;
- ПФГ дозволяє ефективніше здійснювати фінансування науки, техніки й укріплення обороноздатності країни;
- ФПГ забезпечують міжгалузевий та міжрегіональний переливи капіталу між підприємствами групи;
- ПФГ у порівнянні з малим та середнім бізнесом мають значно ширші можливості з проведення НДДКР, освоєння високотехнологічних виробів, здійснення великомасштабних проектів за рахунок потенціалу концентрації виробництва, науки і фінансових ресурсів;
- за допомогою створення ПФГ Україна зможе скоріше вийти на рівень розвинених держав за рахунок науково-технічних «проривів», впровадження високоефективних ресурсозберігаючих технологій, освоєння випуску конкурентоспроможної продукції;
- перевагою ПФГ є можливість підприємств-учасників групи одного технологічного ланцюгу використовувати механізм трансфертних цін;

- у межах ПФГ можливий частковий або повний перенос платежів ПДВ з проміжних стадій реалізації продукції однієї юридичної особи – постачальника іншій юридичній особі – споживачеві на кінцевий у технологічному ланцюгу етап реалізації готової продукції, а тісна співпраця підприємств і банків у ПФГ забезпечує економію дефіцитних обігових коштів та за рахунок цього збільшує ефективність виробництва;
- створення ФПГ є одним з ефективних шляхів розв'язання проблеми залучення інвестицій у вітчизняну економіку;
- шляхом створення ПФГ вирішуються проблеми забезпечення надійних поставок та збуту продукції, послаблення неплатежів, налагодження взаємозаліків між їх учасниками;
- ПФГ складає умови для реалізації державних програм, підвищення конкурентоспроможності, звуження сфери впливу «тіньової» економіки, посилення керованості економікою в цілому, боротьби із зарубіжними конкурентами;
- за допомогою ПФГ можлива реалізація пріоритетних загальнонаціональних програм, а також отримання учасниками ПФГ необхідної державної підтримки, освоєння довгострокових і перспективних інвестиційних проектів;
- застосування у межах ПФГ спільного промислового і банківського капіталу дозволить значно підвищити віддачу та отримати прирощений дохід (ефект від об'єднаного використання капіталів (банківського та промислового), значно вищий від суми результатів їх окремого функціонування).

Отже, відсутність в економіці об'єднань промислового та фінансового капіталу у вигляді ПФГ приводить до втрати можливостей їх ефективної взаємодії, розподілу праці, поглиблення кваліфікації. Наслідками є недоотримані прибутки окремими підприємствами-потенційними учасниками ПФГ, невикористані можливості підвищення державою основних макроекономічних показників, відсутність додаткового джерела для фінансування соціальної сфери.

Таким чином, створення та діяльність ПФГ повинні сприяти виходу з кризи неплатежів, прискоренню грошового й товарного обігу, дозволяти знижувати ринкові ризики, стимулювати розробку суспільно необхідних та економічно обґрунтованих проектів у пріоритетних галузях економіки, фінансувати НДДКР та їх втілення у виробничий процес, завойовувати нові ринки для вітчизняної продукції, створювати нові робочі місця, що повинно вчинити певний позитивний вплив на макроекономічні показники, насамперед ВВП та НД.

Підбиваючи підсумки, слід зазначити, що з розгляду процесу розвитку промислово-фінансової інтеграції та сучасного положення диверсифікованих виробничо-банківських структур у розвинених країнах світу, а також досліджень вчених-економістів та юристів витікає висновок про об'єктивність процесів такої інтеграції. Зокрема, група впливових російських економістів: Ю.Б. Вінслав, В.Є. Дементьєв, О.Ю. Мелентьєв, Ю.В. Якутін заявила, що практика країн Західної Європи, Америки та Азійсько-тихоокеанського регіону однозначно стверджує: національний капітал отримує шанс постати силою, конкурентоспроможною на світових ринках, якщо значною своєю частиною структурується у фінансово-промислово-торгові корпоративні ядра, які ефективно регулюються та підтримуються державою. Світові фінансові потрясіння 90-х років, що негативно відбилися на багатьох відомих корпораціях, продемонстрували лише необхідність зміни конкретних форм регулювання та підтримки [24, с. 28]. Зараз через існування в українській господарській системі так званих «фактичних» ПФГ питання законодавчого регулювання їх діяльності набувають особливого значення. Явище, яке сформувалося і функціонує, повинно вивчатися й використовуватися державою на обопільну користь. Тому зараз вектор досліджень промислово-фінансової інтеграції мусить змінити напрям з обґрунтування необхідності створення ПФГ, на вивчення та вдосконалення законодавства про ПФГ для стимулювання їхнього створення та діяльності на загальну користь учасників груп, держави та її громадян.

Література:

1. Шевчук В. Фінансово-промислові групи в Україні: додатковий шанс чи перешкода на шляху реформ? // Економіка України. – 1997. - № 1. – С. 11-18.
2. Рудашевский В.Д. Финансово-промышленная группа (ФПГ) – новая инвестиционная структура финансового рынка России // Теория и практика проведения реформ. Сборник трудов Института системного анализа Российской академии наук. – М., УРСС, 1995. – С. 64-79.
3. Курс переходной экономики: Учебник для вузов / Под ред. акад. Л.И. Абалкина. – М.: ЗАО «Финстатинформ», 1997. – 640 с.
4. Суворов А.В. Финансово-промышленные группы и стабилизация российской экономики // Финансы и кредит. – 1999. - № 2. – С. 13-19.
5. Петров Ю. Реформа корпоративных институтов и создание социального рыночного хозяйства // Российский экономический журнал, 2000. - № 5-6. – С. 51-56.
6. Жилинский С.Э., Правовая основа предпринимательской деятельности (предпринимательское право): Курс лекций. – М.: НОРМА-ИНФРА-М, 1998. – 662 с.
7. Финансы: Учеб. пособие / Под ред. проф. А.М. Ковалевой. – 3-е изд., перераб. и доп. – М.: Финансы и статистика, 1999. – 384 с.: ил.
8. Леонтьева Е. Япония: преодоление кризиса // Мировая экономика и международные отношения. – 2000. - № 8. – С. 107-113.
9. Дикань В. Про створення фінансово-промислових груп в Україні // Економіка України. – 1995. - № 11. – С. 33-38.
10. Сидоров С.Г. Особенности формирования промышленно-финансовых групп в переходной экономике // Менеджер: Вестник донецкой государственной академии управления. – 2000. - № 1 (8). – С. 75-80.
11. Циганов С.А. Инвестиционный процесс і комерційні банки // Фінанси України. – 1998. - № 12. – С. 39-45.
12. Городецкий А. Государство и корпорации в институциональной стратегии // Экономист. – 2000. - № 6. – С. 28-36.
13. Торкановский Е. Финансово-промышленные группы: перспективы и проблемы // Хозяйство и право. – 1996. - № 5. – С. 28-38.
14. Дементьєв В. Финансово-промышленные группы в российской экономике (спецкурс). Тема 7. ФПГ в развитых и новых индустриальных странах // 1999. - № 2. – С. 79-92.
15. Хозяйственный (Коммерческий) кодекс Украины (проект). – К, 1995. – 284 с.
16. Бик І., Чумаченко М., Саломатіна Л. Чи бути фінансово-промисловим групам в Україні? // Економіка України. – 1997. - № 5. – С. 15-24.
17. Живаль М. Проблеми створення фінансово-промислових груп в Україні // Економіка України. – 1996. - № 10. – С. 39-44.
18. Уманців Г., Уманців Ю., Лысенко О. Некоторые экономико-правовые аспекты функционирования групп предприятий в Украине // Предпринимательство, хозяйство и право. – 1997. - № 5. – С. 7-9.
19. Уткин Э.А., Эскиндаров М.А. Финансово-промышленные группы. – М.: Ассоциация авторов и издателей «ТАНДЕМ». Издательство ЭКМОС, 1998 г., 256 с.
20. Краснопольский В.А. Перспективы участі комерційних банків у діяльності ФПГ і ТНК // Фінанси України. – 2000. - № 7. – С. 136-138.
21. Уманців Ю., Уманців Г. Промислово-фінансові групи в Україні: державне регулювання, стан та перспективи розвитку // Підприємництво, господарство і право. – 2001. - № 10. – С. 101-104.
22. Лаптев В.В. Законодательство о предприятиях (критический анализ) // Государство и право. – 2000. - № 7. – С. 22-28.
23. Мамутов В. Економіко-правові важелі проти тіньової економіки // Вісник НАН України. – 2001. - № 1. – С. 24-32.
24. Винслав Ю., Дементьєв В., Мелентьєв А., Якутін Ю. Развитие интегрированных корпоративных структур в России // Российский экономический журнал. – 1998. - № 11-12. – С. 27-41.